

VU Research Portal

Graffiti, ingeslagen stempels en brandmerken op een hergebruikte houten ton

Derks, A.M.J.

published in

Opgravingen in Geldermalsen-Hondsgemet. Een inheemse nederzetting uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd 2009

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Derks, A. M. J. (2009). Graffiti, ingeslagen stempels en brandmerken op een hergebruikte houten ton. In J. van Renswoude, & J. Van Kerckhove (Eds.), *Opgravingen in Geldermalsen-Hondsgemet. Een inheemse nederzetting uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd* (pp. 857-867-bijlage 19). (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten; No. 35). ACVU-HBS.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Opgravingen in Geldermalsen-Hondsgemet.
Een inheemse nederzetting uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd.

JAN VAN RENSWOUDE
JULIE VAN KERCKHOVE

MET BIJDRAGEN VAN
JORIS AARTS
STEFFEN BAETSEN
GERARD BOREEL
TON DERKS
JOHAN DESCHIETER
CAROL VAN DRIEL-MURRAY
MAAIKE GROOT
EVA KARS
LAURA KOOISTRA
JAN VAN RENSWOUDE
MIEL SCHURMANS
ILSE SCHUURING
COEN VAN PRUISSEN
JULIE VAN KERCKHOVE
LEO VERHART
WILCO VAN ZIJVERDEN

Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 35

Amsterdam 2009
Archeologisch Centrum Vrije Universiteit
Hendrik Brunsting Stichting

De serie *Zuidnederlandse Archeologische Rapporten* is een uitgave van het Archeologisch Centrum van de Vrije Universiteit en de Hendrik Brunsting Stichting te Amsterdam
Serie-redactie: prof.dr. N.G.A.M. Roymans / dr. H.A. Hiddink

Colofon

Opdrachtgever:	Gemeente Geldermalsen
Project:	Bedrijvenpark Geldermalsen-Hondsgemet
Bevoegd gezag:	RACM
Plaats documentatie:	PDB Gelderland
Landelijk registratienr:	9394
Objectcode:	GLM-MH-05
Centrumcoördinaat:	149.946/430.772
NO-Coördinaat:	150.255/430783
ZO-coördinaat:	150.190/430610
ZW-coördinaat:	149.779/430.459
N-coördinaat:	149.887/430.913
W-coördinaat:	149.628/430.675
Status:	Eindrapport
Redactie:	drs. J. van Renswoude, drs. J. Van Kerckhove
Bijdragen:	dr. J.G. Aarts, drs. S. Baetsen, drs. G.L. Boreel, dr. T. Derks, drs. J. Deschietter (Zwevegem, België), dr. C. van Driel-Murray (UvA), dr. M. Groot, drs. E.A.K. Kars (ADC Archeoprojecten), dr. L.I. Kooistra (Biax <i>Consult</i>), drs. C. van Pruisen (ADC Archeoprojecten), drs. W. Roessingh (ADC Archeoprojecten), drs. M.D.R. Schurmans, drs. A.E.I. Schuur- ing, drs. J. Van Kerckhove, dr. L.B.M. Verhart (Stone Age), drs. W.K. van Zijverden (ADC Archeoprojecten)
Commentaar RACM:	dr. S. Arnoldussen, dr. O. Brinkkemper, drs. T. de Groot, dr. R.C.G.M. Lauwerier, drs. M. ter Schegget, drs. P. Schut
Illustraties:	drs. J.C.G. van Kampen, M.H. Kriek, drs. R.M. Lotte, drs. J. van Renswoude, B. Rijns, dr. J.W.H.P. Verhagen
Fotografie:	Marlon Hoppel (ADC Archeoprojecten), M.H. Kriek
Omslagontwerp:	M.H. Kriek
Opmaak:	M.H. Kriek
Druk:	PrintPartners Ipskamp, Enschede
ISBN	978-90-8614-102-9

©ACVU-HBS Amsterdam, april 2009

Archeologisch Centrum van de Vrije Universiteit, Amsterdam
De Boelelaan 1105
1081 HV Amsterdam

BIJLAGE 19. GRAFFITI, INGESLAGEN STEMPELS EN BRANDMERKEN OP EEN HERGEBRUIKTE HOUTEN TON

Ton Derks

Op 14 van de 18 duigen van de houten ton die als het bovendee van de beschoeiing van waterput S48.7 (W21) is ontdekt, zijn in totaal 26 opschriften vastgesteld, bestaande uit ingeslagen stempels, brandmerken en *graffiti*. Voor een overzicht van de inhoud van de teksten, de gehanteerde techniek en de plaats van de opschriften op de duigen wordt hier verwezen naar tabel 19.1. Van nagenoeg alle opschriften is een foto en van de meest bijzondere ook een tekening opgenomen (fig. 19.1). In deze bijdrage wordt volstaan met een beknopt commentaar waarin enkele aanvullende waarnemingen worden beschreven die tijdens het onderzoek naar deze inscripties werden gedaan.

Een van de meest in het oog vallende karakteristieken van de opschriften op de ton van Geldermalsen-Hondsgemet is hun uitzonderlijk hoge aantal. Uit de literatuur is mij geen enkel ander voorbeeld bekend dat onze ton in dit opzicht ook maar enigszins benadert.¹ Dit is des te opmerkelijker wanneer we bedenken dat bij onderzoek naar tonnen uit de grootste vindplaats van houten tonnen uit de Romeinse tijd, de legerplaats van Oberaden, kon worden vastgesteld, dat het merendeel van de fusten nooit een merkteken heeft gedragen.² Een verklaring voor deze bijzondere omstandigheid is lastig te geven.

De opschriften op de duigen zijn met drie verschillende technieken aangebracht, die, in volgorde van hun frequentie, bestaan uit het inslaan met behulp van een hamer van een scherp, metalen stempel (20 x), het indrukken van een verhit meestal ijzeren brandmerkstempel (4 x) en inkrassing met behulp van een scherp voorwerp (2 x).³ Uit het in tabel 19.1 gepresenteerde overzicht blijkt enig verband tussen de gehanteerde techniek en de precieze plaats waar het merkteken werd aangebracht. Zo bevinden de ingeslagen stempels zich met één uitzondering steeds op de binnenzijde van de duigen. Om deze reden kunnen zij slechts zijn aangebracht, vóórdat de duigen tot een ton waren samengevoegd.⁴ Zij moeten daarom wel het werk zijn van de maker van de duigen of van de kuiper.

Interessant is in dit verband het fragmentarische stempel [T]P D dat aan de binnenzijde van duig 15 op ca. 12 cm boven de basis is ingeslagen. Met de plaats en fragmentarische conservering van dit stempel verradt het namelijk iets over het productieproces van de ton. Nadat de maker van de duig zijn fabricagestempel op de binnenzijde van de duig had ingeslagen, is het uiteinde van de duig over een afstand van ca. 10 cm afgeschaafd (fig. 15.6B).⁵ Daarbij is een deel van het aangebrachte stempel weer teniet gedaan. Deze 'horizontale stratigrafie' bewijst daarmee dat dit stempel, dat behalve op deze duig ook op de binnenzijde van zes andere duigen kon worden vastgesteld (tabel 19.1), uitsluitend tijdens de productie van de ton kan zijn aangebracht.

Ook al is aldus aannemelijk dat alle met een hamer op de binnenzijde van de duigen ingeslagen merktekens tijdens de fabricage van de ton zijn aangebracht, de vraag welke betekenis aan deze markering in het verloop van de productie moet worden toegekend, is daarmee nog geenszins opgelost. Als we ervan

¹ Met 12 stempels spande een als beschoeiing voor een waterput (put 78/45) hergebruikte ton uit de legerplaats van Oberaden tot voor kort de kroon. Galsterer 1992, 204.

² Slechts 7 van de 38 gedocumenteerde tonnen uit de legerplaats van Oberaden dragen stempels. Kühlborn 1992, 100 ff; Galsterer 1992, 203 f. met noot 8.

³ Voor voorbeelden van stempelwerkduigen, zie Marlière 2002, 102 ff, spec. fig. 100 en fig. 105 (verspreidingskaart); Reuter/Scholz 2004, fig. 53; Gagneaux-Granade

2006, spec. fig. 1-2.

⁴ Galsterer 1992, 210; Marlière 2002, 102.

⁵ Het afschaven van de duigen aan de basis van de binnenzijde lijkt tot de standaardbewerking van Romeinse tonduigen te behoren. Zie Marlière 2002, 52, fig. 52 met een tekening van de duigen van een ton uit Harelbeke die exact dezelfde bewerking laat zien, en vooral Gagneaux-Granade 2006, spec. fig. 11-14 (met foto's en tekeningen van de licht gebogen schaaft die daarvoor werd gebruikt).

duig	vondstnummer	fotonummer	tekst	letterhoogte (cms)	techniek	plaats*	opmerkingen
1		34034	TPD	2	geslagen	binnenkant, 16 cm	
1		34038	ÇTS	1.6-1.8	geslagen	binnenkant, 44 cm	door gat deels vernietigd
2		34040	[T]PD	2	geslagen	binnenkant, 15 cm	op zijkant ruitvormige inkervingen
2		34042	[A•]G•RC	1.6 - 1.8	geslagen	binnenkant, 37 cm	op zijkant ruitvormige inkervingen
2		34041	[A•]G•RC	1.6 - 1.8	geslagen	binnenkant, 42 cm	op zijkant ruitvormige inkervingen
3		geen foto	[.]AI	1.9	geslagen	binnenkant, 27 cm	op zijkant ruitvormige inkervingen
3		34043	D-vormig teken	5 (x 14.5)	graffito	binnenkant, 98 cm	op zijkant ruitvormige inkervingen
4		34046	S[.] DOÇ	2	geslagen	binnenkant, 52 cm	min of meer op kop
4		34049					
5		34053	T•P[•D?]	2	geslagen	binnenkant, 25 cm	
5		34052	[A•]G•RC	1.6 - 1.8	geslagen	binnenkant, 40 cm	min of meer op kop
5		geen foto	[A•]G•RC	1.6 - 1.8	geslagen	binnenkant, 63 cm	min of meer op kop
6		34056	Z	9.5 (x 12.5)	graffito	binnenkant, 85 cm	
7		34058	[T]PD	2	geslagen	binnenkant, 15 cm	
9		34061	T•P[•]M	1.8	geslagen	binnenkant, 17 cm	op kop
10		34063	T•P[•]M	1.8 ?	geslagen	binnenkant, 36 cm	op kop
11		34064	A• G• R	?	geslagen	binnenkant, 85 cm	identiek met duig 2?
14		34065	TPD	?	geslagen	binnenkant, 15 cm	
14		34066	T•P[•D?]	2	geslagen	buitenkant, 27 cm	op kop
15		34069	[T]PD	2	geslagen	binnenkant, 12 cm	breedte letterreeks van ca 7 cm nog herkenbaar; rest weggedisseld
17		34070	T•P•D	2	geslagen	binnenkant, 12 cm	
17		34072	FL AVIO	1.7	geslagen	binnenkant, 34 cm	op kop
17		34071	FL AVIO	1.7	geslagen	binnenkant, 43 cm	op kop
18	V48.350	34074, 34081	L[.]JM	2	brandmerk	buitenkant, 88 cm	bovenkant
18	V48.350	34075	L IV[.]	2	brandmerk	buitenkant, 62 cm	
18	V48.350	34077	VITAL O	1.8 - 2	brandmerk	buitenkant, 33 cm	
18	V48.350	34078	T	2	brandmerk?	buitenkant, 45 cm	

Tabel 19.1 Inscripties op duigen van een als putbeschoeiing gebruikte wijnton uit Geldermalsen-Hondsgemet (W21).

* Bij de beschrijving van de plaats van de graffiti of stempels op de duigen is er steeds van uitgegaan dat de groeve aan de binnenzijde van de duig de plaats van de bodemplaat en dus de onderkant van de ton representeert. Hoewel hierover geen zekerheid bestaat, kunnen twee waarnemingen deze aanname ondersteunen. In de eerste plaats staat vast dat deze zijde van de ton in zijn functie als bekisting voor de waterput het diepst was ingegraven; als de ton bij zijn hergebruik niet op zijn kop was ingegraven, dan was dit dus de onderzijde. Een sterker argument leveren de teksten van de graffiti en stempels zelf: hoewel zij niet allemaal dezelfde oriëntatie hebben en enkele op zijn kop zijn aangebracht, laten de meeste teksten zich lezen als we het bewaarde deel als de onderzijde van de ton beschouwen (fig. 19.2). In deze kolom geeft het aantal cms de afstand weer zoals gemeten vanaf de basis van de duig tot het opschrift.

uitgaan dat de ingeslagen stempels verwijzen naar persoonsnamen van de duigenmakers of kuipers, dan is bijvoorbeeld niet helder waarom dezen sommige duigen merkten en andere niet, waarom sommige merken twee of meer keer op dezelfde duig voorkomen, of waarom in een enkel geval een duig stempels van verschillende handwerkslieden draagt.

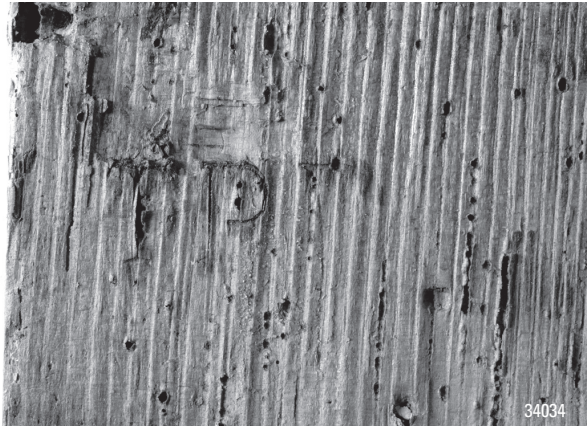
Hoe weinig we nog van de producenten van deze tonnen weten, blijkt bovendien als we ons realiseren dat geen van de op het Geldermaldense fust gelezen stempels reeds eerder bekend was.⁶ Van het stempel TPD kan dan ook weinig meer worden gezegd dan dat de drie letters hoogstwaarschijnlijk staan voor de *tria nomina* van een Romeins burger. Deze gedachte vindt ondersteuning in het feit dat het stempel op duig 17 tussen de letters een punt laat zien die als woordscheidingsteken kan worden opgevat. Ook de stempels TPM en C TS zijn vermoedelijk als afkortingen van *tria nomina* op te vatten. De voornamen hebben dan zonder twijfel respectievelijk T(itus) en C(aius) geluid; over familie- en bijnaam van de mannen valt in al deze gevallen niets te zeggen, aangezien de oplossingsmogelijkheden daarvoor legio zijn. Opvallend is dat in het namengoed van deze opschriften Romeinse burgers domineren, reden waarom wel is gesuggereerd dat de stempels eerder naar de eigenaar van het atelier dan naar de individuele kuiper verwijzen. Daartegen pleit mijns inziens dat diverse duigen verschillende stempels bevatten. Dat verschillende beweringsstadia in verschillende ateliers werden uitgevoerd lijkt eerder onwaarschijnlijk.

Twee in Geldermalsen-Hondsgemet gevonden stempels vallen buiten het hierboven geschetste patroon. Op duig 17 is, naast het stempel T·P·D, tweemaal een stempel aangebracht, dat in beide gevallen niet hard genoeg is ingeslagen om goed leesbaar te zijn. Beide stempels zijn tegen de rand van de duig geplaatst. Het is daarom niet helemaal zeker dat de eerste leesbare letter ook daadwerkelijk de eerste letter van de stempel vormde, al is anderzijds niet goed voorstelbaar dat het stempel tot tweemaal toe half over de rand van de duig werd geplaatst. Te oordelen naar een schreef aan een dwarsstreep is die eerste letter wellicht een F. De tweede kan een L of I zijn geweest. De volgende letter werd aanvankelijk als een A of een N gelezen, maar moet bij nader inzien waarschijnlijk als een ligatuur van AV worden gelezen. Daarmee is dan het stempel te lezen als FLAVIO. Dit zal wel niet de datievorm van Flavius zijn ('voor Flavius'), aangezien voor een dergelijke betekenis een zinvolle context ontbreekt; niet uitgesloten is dat door een ongelijke klap met de hamer aan het slot een enkele letter ontbreekt, bijvoorbeeld een R, zodat we misschien FLAVIOR(um), 'van de Flavii', moeten lezen.

Het laatste en meest opmerkelijke stempel komt in enkele varianten in totaal vijftienmaal voor, tweemaal op duig 2, tweemaal op duig 5 en eenmaal op duig 11. Het stempel bestaat uit 4 letters en twee symbolen, te weten de letter A gevolgd door het teken van een drietand, de letter G opnieuw gevolgd door een symbool, ditmaal dat van een caduceus doch bij duig 11 opnieuw een drietand, de letter R (in verschillende formaten) en tenslotte, in een soort superschrift, een C. De betekenis van de symbolen, attributen van de goden Neptunus en Mercurius, is niet geheel duidelijk; wellicht verwijzen zij naar de rol die duigen en ton zouden vervullen als container voor een handelstransport over water. Voor het gebruik van

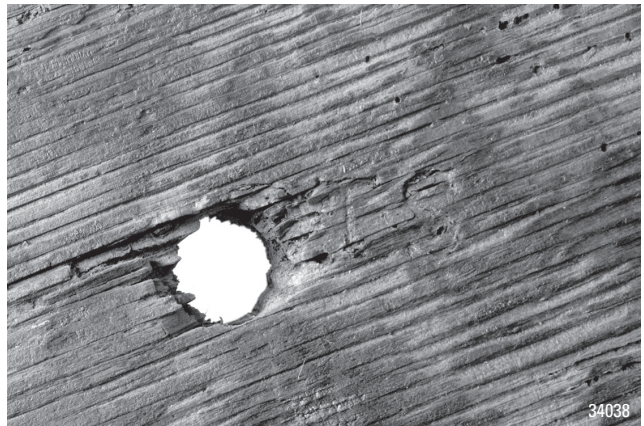
⁶ Vergelijk het overzicht bij Marlière 2002, 100 ff, fig. 98 (met 152 merktekens ongeacht gebruikte techniek) en speciaal 105, fig. 101 (met 31 ingeslagen merktekens). Ook haar bewering dat ingeslagen stempels op houten tonnen slechts in de eerste en het begin van de 2de eeuw voorkomen, bewijst hoe gering onze kennis over deze vondstgroep nog is. Overigens zijn niet alleen de stempels op de ton uit Geldermalsen-Hondsgemet van latere datum, maar geldt dat ook voor de door haar wel meegenomen ton uit Rijswijk (vergelijk Marlière 2002, 66 (T 137) met fig. 101, nr. 7).

T P T

duig 1

- T S

duig 1

CD

duig 2

38 RC

duig 2

G 8 RC

duig 2

duig 3

Fig. 19.1A. Geldermalsen-Hondsgemet. Foto's en tekeningen van de stempels en graffiti, met vermelding van het duignummer. Het fotonummer staat in wit aangegeven. Schaal 2:3.

duig 4

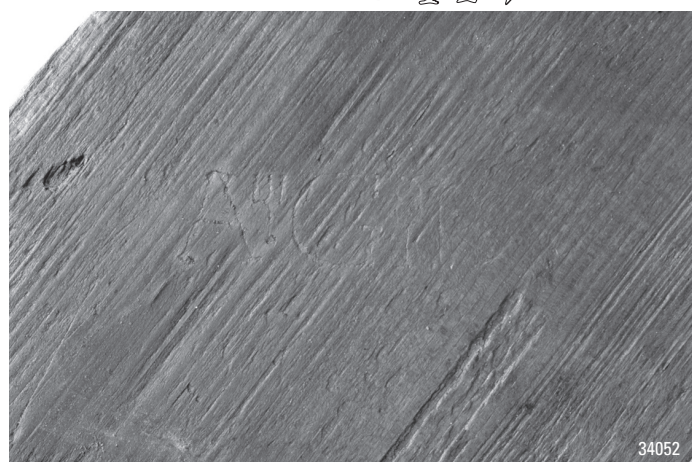

duig 4

AΨGIR

duig 5

duig 5

AΨGIR

duig 5

duig 6

Fig. 19.1B. Geldermalsen-Hondsgemet. Foto's en tekeningen van de stempels en graffiti, met vermelding van het duignummer. Het fotonummer staat in wit aangegeven. Schaal 2:3.

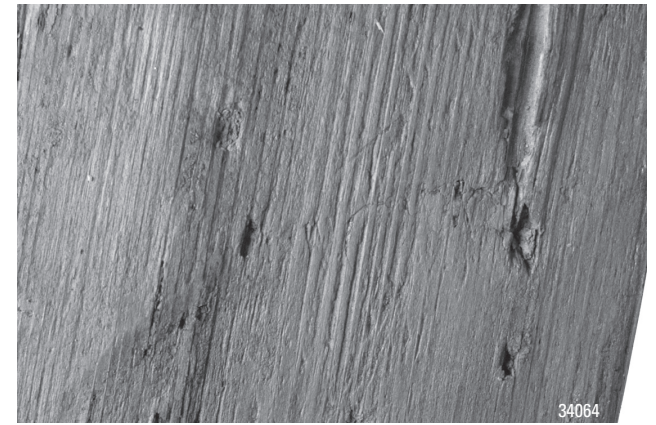
duig 7

duig 9

duig 10

duig 11

duig 14

duig 14

Fig. 19.1C. Geldermalsen-Hondsgemet. Foto's en tekeningen van de stempels en graffiti, met vermelding van het duignummer. Het fotonummer staat in wit aangegeven. Schaal 2:3.

T.P.D

duig 15

duig 17

FLA/IO

FLA/IO

duig 17

duig 17

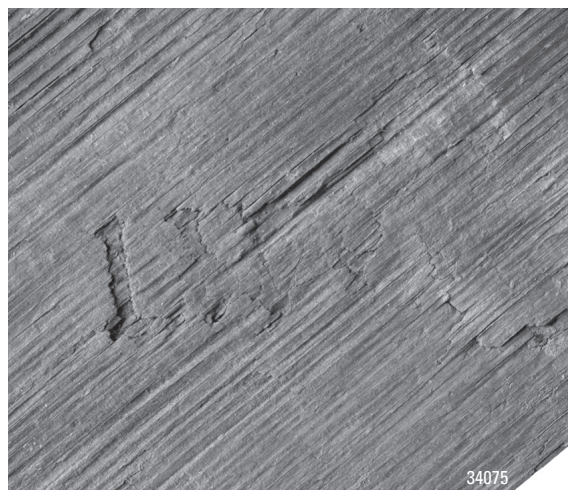

duig 18

Fig. 19.1D. Geldermalsen-Hondsgemet. Foto's en tekeningen van de stempels en graffiti, met vermelding van het duignummer. Het fotonummer staat in wit aangegeven. Schaal 2:3.

L'V' C

VITAL C

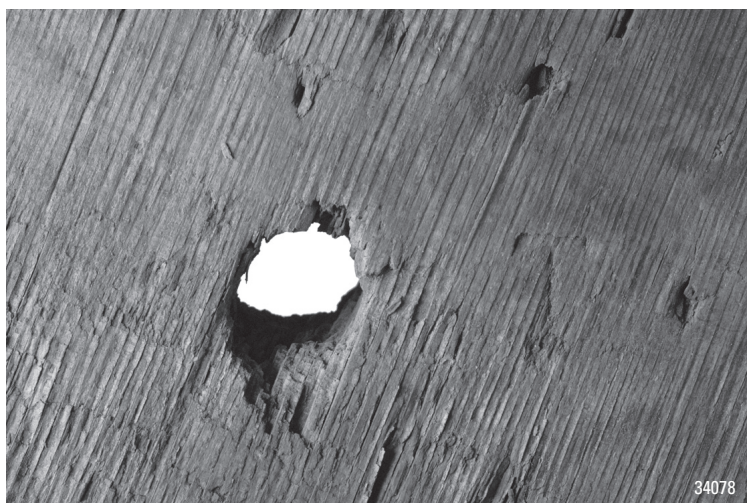

duig 18

duig 18

T

duig 18

Fig. 19.1E. Geldermalsen-Hondsgemet. Foto's en tekeningen van de stempels en graffiti, met vermelding van het duignummer. Het fotonummer staat in wit aangegeven. Schaal 2:3.

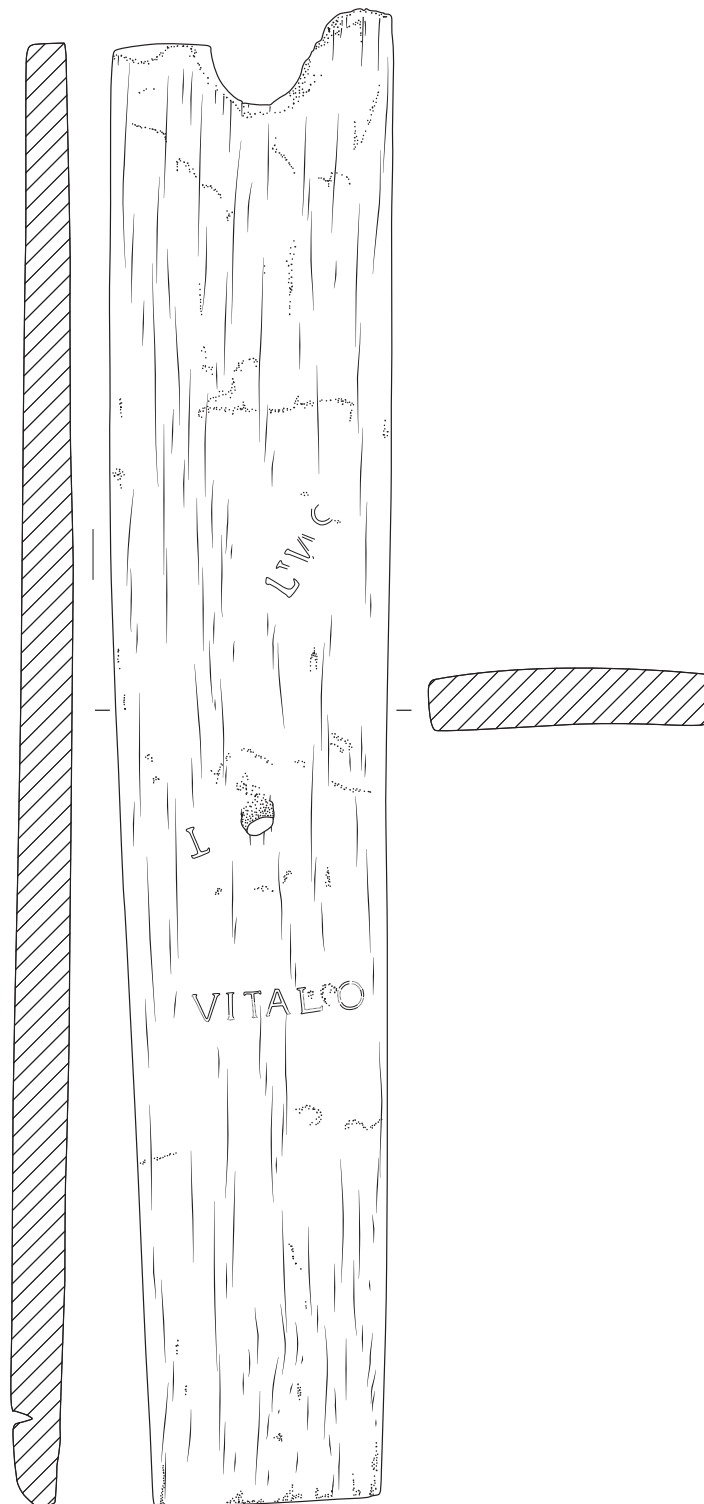

Fig. 19.2. Geldermalsen-Hondsgemet. Tekening van duig 18 met stempels. Schaal 1:5.

deze tekens in dergelijke ingeslagen stempels zijn geen parallellen bekend. Zij zijn vooralsnog opgevat als bijzondere vormen van woordscheidingstekens.

Naast de ingeslagen stempels zijn op de ton van Geldermalsen twee grote *graffiti* ingekrast. Zij bevinden zich op de binnenzijde van de ton en zullen ook wel iets met het productieproces van de ton van doen hebben. Hoewel zij in de tabel om pragmatische redenen als lettertekens zijn weergegeven, is het zeer de vraag of het hier daadwerkelijk om letters gaat: de leesrichting is haaks op de lengterichting van ton en duig en de lettervorm is, zeker voor de 'D', tamelijk afwijkend. Het lijkt daarom verstandig hier simpelweg van 'merktekens' te spreken.

Tenslotte zijn er nog vier brandmerken te noemen, die alle aan de buitenzijde waren aangebracht. Evenals bij de ingeslagen stempels gaat het vermoedelijk ook hier om persoonsnamen. Aangezien de brandmerken pas zijn aangebracht, nadat de ton gereed was, wordt aangenomen dat zij verwijzen naar de handelaar of de producent van de inhoud.⁷ Een opmerkelijk gegeven is dat ook hier verschillende brandmerken op één en dezelfde duig voorkomen. Dit moet betekenen dat de ton tenminste een keer van eigenaar is gewisseld,⁸ aler zij als beschoeiing in de waterput belandde. Helaas zijn ook de teksten van deze brandmerken tot op heden unica, zodat we over de oorspronkelijke inhoud van de ton (wijn, bier, olijfolie?) alleen maar kunnen speculeren.

⁷ Clerici 1983. Bogaers 1987, 159 oppert de mogelijkheid dat deze brandmerken eventueel ook het werk van een tol- of douaneambtenaar geweest kunnen zijn, een suggestie die in de recente literatuur geen weerklank heeft gevonden. De in Oss gevonden tonnen (cf. Wesselingh

2000, 156 met fig. 181-182 en table 30: P256 en P306a) ontbreken overigens in het overzicht van Marlière.

⁸ Cf. Clerici 1983. Op één van de tonnen uit Oberwinterthur zijn stempels van verschillende producenten over elkaar heen gezet (fig. 11-13).